

H. Verhage, *Katholieken, kerk en wereld. Roermond en Helmond in de lange negentiende eeuw* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003, Maaslandse monografieën LXVI; Hilversum: Verloren, 2003, 310 blz., €29,-, ISBN 90 6550 742 6).

Deze dissertatie is de laatste van de reeks studies die werden uitgevoerd in het zogeheten Amsterdamse verzuilingsproject dat zich ten doel stelde door middel van lokale deelstudies helderheid te verschaffen in een thematiek die tot dan toe hoofdzakelijk op een nationaal niveau was bestudeerd. Een 'nakomertje' mogen we het boek intussen wel noemen, nu drie jaar geleden al een afsluitende bundel over dat project verscheen, *De verzuiling voorbij*, onder de redactie van J. C. H. Blom en J. Talsma. Wel sloot die bundel het project in formele zin af, maar wat materialiter verwacht had mogen worden: hoe de inzichten uit de lokale studies de verzuilings-thematiek inderdaad hadden verduidelijkt, bleef erin teleurstellend onder de maat. Zowel het voorwoord door J. Talsma alsook het uitvoerige recensieartikel door P. de Rooy in dit blad (*BMGN*, CXVI (2001) 45-57) wilden noch konden daarom de betrekkelijk geringe wetenschappelijke betekenis van het project als zodanig verhullen. 'Als zodanig' — want de aparte boeken waren steeds van zo'n kwaliteit dat ze de schrijvers ervan met gemak tot dissertatie konden dienen.

Dat is ook het geval met de goed geschreven studie van Verhage. De projectleiders kunnen in meerdere opzichten blij zijn met zijn bijdrage, want — wat er ook de reden van geweest moge zijn — de verzuiling in katholieke kring was er in het project tot dan toe buitengewoon bekaaid afgekomen. Dat tekort wordt met Verhage's boek in ieder geval voor een deel goedge maakt. Het behandelt de geschiedenis van de veranderende verhoudingen in katholieke kring in twee kleine steden van het homogeen katholieke zuiden, het Limburgse Roermond en het Brabantse Helmond.

De behandeling van het Roermondse geval reikt niet verder dan tot het einde van de negentiende eeuw. In het centrum van de aandacht staan de conflicten tussen het conservatieve, kerkelijk establishment onder leiding van bisschop Paredis — Roermond was en is bisschopszetel — en het aan invloed winnend liberalisme. Natuurlijk ging het daarbij steeds om kwesties die in de tweede eeuwheft overal speelden, vooral rond pers en onderwijs, en wat later ook rond kiesverenigingen en gemeentepolitiek. Heel gedetailleerd laat de schrijver zien hoe de conservatieve bisschop, wiens optreden aanvankelijk in alles deed denken aan ancien-régime-verhoudingen en die daarom een vanzelfsprekend gezag in alle vraagstukken van algemeen belang opeiste, tot een andere houding kwam. Enerzijds deed zich de druk van de modern-confessionele, ultramontaans geïnspireerde beweging ook in het Limburgse steeds sterker gelden. Dat bracht profilering van het katholieke belang en rekening houden met de boven-Moerdijkse bisschoppen met zich mee, omdat die beweging dáár zijn oorsprong vond. En dat botste met een door eeuwenlange afzondering gevormde Limburgse mentaliteit — waar de schrijver dan ook niet voor niets zijn eerste hoofdstuk aan heeft gewijd. Aan de andere kant radicaliseerden ook de Roermondse liberalen die zich steed duidelijker deel van het Nederlands liberalisme wisten. Zo groeiden — in de terminologie van de auteur — 'kerk en wereld' ook in Roermond steeds verder uit elkaar en was de kerk gedwongen de steeds verdergaande autonomie van steeds méér wereldlijke terreinen te erkennen.

De uiteenzetting over Helmond laat in veel opzichten een heel andere indruk achter, en dat is niet alleen het gevolg van het feit dat, jammer genoeg overigens, het verhaal over dit Brabants industriestadje begint waar dat over Roermond eindigde, rond 1900. Hier is het niet de clerus die de hoofdrol in de ontwikkelingen krijgt toebedeeld, maar Jos van Wel, de leider van wat de auteur aanduidt als een 'burgerlijk-confessionele' beweging die zich hoofdzakelijk richtte op

verbetering van de toestand van de ‘werklidenstand’ — Helmond was, heel anders dan Roermond, een industriestadje met alle sociale problemen vandien. Niet dat pers, onderwijs en gemeentepolitiek geen rol speelden, maar de conflicten rond de oplossing van de sociale kwestie c.q. de middelen (zoals staking) waarmee die kon worden opgelost, stonden hier centraal. En inderdaad: ook hier weer gaat het om ‘de conflicten’, in dit geval van de vooruitstrevende ‘burgerlijk-confessionelen’ met de conservatieve ‘clericaal-confessionelen’ onder leiding van de plaatselijke deken, die het almaar groeiend succes van de ‘leken’ van de ‘R.K. Democratie’ — in andere boeken als de linker- of sociale vleugel van de katholieke beweging aangeduid — met lede ogen aan moest zien. Ook het succes van dit ‘burgerlijk confessionalisme’ beschouwt de schrijver als een vorm van scheiding van ‘kerk en wereld’.

In de Nabeschouwing wil de auteur, ondanks de ook voor hem evidente verschillen tussen de twee casus, de onderzoeksresultaten niettemin met behulp van één conceptueel kader interpreteren. De ‘integrale conflicten’ die het gevolg waren van de in beide gevallen vastgestelde pretenties van de geestelijkheid (‘kerk’, ‘clericaal confessionalisme’) maakten als gevolg van de toenemende invloed van liberalen in het ene, ‘socialen’ in het andere geval, plaats voor ‘grensconflicten’: wie had waarover wat te vertellen? Daarmee correspondeert de tegenstelling tussen een ‘inclusieve’ en een ‘exclusieve’ visie op de vraag hoe katholieken zich het beste tegenover de moderne ontwikkelingen konden opstellen. Dat afgrenzingsaspect vindt de auteur één van de belangrijkste inzichten die zijn onderzoek hem heeft bijgebracht en hij ziet er zelfs de schakel in tussen het lokale en nationale niveau: wat plaatselijk was uitgevochten, die ‘afgrenzing’ namelijk, werd landelijke richtlijn en wezenlijke trek van ‘verzuiling’. Het is jammer dat *De verzuiling voorbij* verscheen vóórdat de schrijver zijn dissertatie had afgerond, want men zou benieuwd zijn naar een poging om met een dergelijk begrippenapparaat de onderzoeksresultaten van de andere dissertaties uit het project en de verzuilingsliteratuur van nationaal niveau door te lichten. Overigens had dat ook in de Nabeschouwing wel wat méér gekund dan is gebeurd. Die tekst laat nu al met al een nogal abstracte indruk achter. Ook een vergelijking van Helmond met een aantal andere Brabantse steden had op basis van de literatuur heel goed gekund. Er bestaat immers een hele reeks Tilburgse dissertaties over het verzuilingsproces in de grotere Brabantse steden. Verhage stipt een en ander wel aan, hij lijkt ook goed op de hoogte van die boeken en trouwens van nog veel méér, maar hij heeft de mogelijkheden tot een wat grondiger besluit niet helemaal benut, lijkt me. Maar wat niet is, kan komen... In dat geval zou een in de tijd doorgetrokken vergelijking (anders dus dan de twee elkaar nu opvolgende fasen) wellicht vruchtbaar kunnen zijn. Het door de auteur ontwikkelde begrippenapparaat zou dan ook beter getoetst kunnen worden. Zo vroeg ik me onder meer af, of de inclusiviteit van integraal-conservatieve evidenties, zoals ze in het Roermondse geval naar voren treden, niet méér te onderscheiden is van de inclusiviteit van de eerder modern-totalistisch te noemen elementen uit het confessionaliseringstreven van sommige ultra’s die we in het geval-Helmond aan het werk konden zien. Niet voor niets eindigde Van Wel uiteindelijk bij Zwart Front.

Eén ding is zeker. Dit boek bevestigt het uit heel wat ander onderzoek van de laatste jaren (Westhoff, Van Meeuwen, Sanders — om maar een paar namen te noemen) oprijzende beeld van een uiterst gedifferentieerde en dus conflictueuze ontwikkeling van de verhoudingen in katholieke kring. Het is àl conflict wat de klok in dit boek slaat. Het is niet de minste verdienste van Verhage’s studie dit aspect van de katholieke verzuiling in het Amsterdamse project aan de orde te hebben gesteld.

P. Luykx

I. Jager, *Hoofdstad in gebreke. Manoevreren met publieke werken in Amsterdam 1851-1901* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2002; Rotterdam: 010 publishers, 2002, 559 blz., €39,50, ISBN 90 6450 413 X).

In de ogen van tijdgenoten was Amsterdam rond het midden van de negentiende eeuw een doodzieke stad. De stadsingenieur J. G. van Niftrik vergelijkt de stad in zijn memoires met een lelijke oude dame met een gehavend gebit. Zijn herinneringen, opgetekend rond 1907, vormen samen met een rapport van de inspecteur der publieke werken, W. A. Froger, uit 1854 de belangrijkste bron voor het proefschrift van Ida Jager. Het is een wetenschappelijke vertelling over een diagnose van de ziekte, over het proces van symptoombestrijding en over (de aanzet tot) het genezingsproces.

Hoofdstad in gebreke biedt een geschiedenis van de openbare werken in Amsterdam tussen 1850 en 1900. Zowel de technologie als het menselijk handelen worden aan de orde gesteld. Het werk bestaat uit drie delen.

In het eerste deel (hoofdstukken 1, 2 en 3) wordt een beeld geschetst van een stad in verval en het disfunctioneren van de gemeentelijke dienst voor publieke werken rond 1850. Amsterdam, het Venetië van het Noorden, was een schaduw van het welvarende handelscentrum uit de zeventiende eeuw. Verwaarlozing en vervuiling zijn sleutelwoorden voor de toestand van de verdedigingswerken, riolen, wegen en openbare gebouwen. Onmacht, armoede en inertie zijn de belangrijkste kenmerken van de gemeentelijke organisatie in die tijd. Dat althans is het perspectief van de architect en civiel-ingenieur W. A. Froger. Zijn uiterst gedetailleerde rapport, opgemaakt in de rol van inspecteur der publieke werken, wordt in vele toonaarden geciteerd en geparafraseerd. Zodoende wordt voor de moderne lezer een venster geopend op het verleden van Amsterdam als de hoofdstad van een ontwikkelingsland.

In het tweede deel (hoofdstukken 4 en 5) kunnen we lezen hoe langzaam maar zeker verbeteringen tot stand komen door de uitvoering van publieke werken. Er worden ambitieuze plannen opgesteld voor de uitbreiding en verbetering van de stad, de aanleg van een rioleringsstelsel en de uitvoering van havenwerken. De aanleg en het onderhoud van straten, pleinen, grachten en bruggen krijgen bijzondere aandacht. Dit vormt het hart van de publieke werken. Daarnaast gaat de dienst zich in toenemende mate bemoeien met de afvoer van vuilnis, de constructie van drinkwaterleidingen, de aanleg van begraafplaatsen, stadsverlichting en de gasvoorziening. Het valt daarbij op dat vele activiteiten die rond 1850 in eigen beheer werden uitgevoerd door de gemeente, na een periode van privatisering vanaf 1865, rond 1900 weer onder de hoede van de gemeente worden gebracht.

In het derde en laatste deel, de epiloog, kiest de historica stelling in polemieken tussen kritische Amsterdamse politici en burgers, enerzijds, en hoofdamttenaren van de dienst publieke werken, anderzijds. Haar sympathie gaat overduidelijk uit naar de leiding van de dienst. Het negatieve imago waarmee de dienst te kampen had, is niet terecht. De dienst fungeerde als schandpaal voor elk ongerief dat vriend en vijand van het Amsterdamse gemeentebestuur bespeurde. De technici van publieke werken hebben in de opvatting van Jager de vooruitgang van Amsterdam in de laatste decennia van de negentiende eeuw mogelijk gemaakt. Al te vaak moesten ze daarbij oproeien tegen een stroom van politieke kortzichtigheid en onsamenhangend handelen. De centrale conclusie luidt dat de hoofdamttenaren van publieke werken eigenbelang en persoonlijk prestige ondergeschikt hebben gemaakt aan de drang om Amsterdam te helpen op de weg naar modernisering op hygiënisch, economisch en technologisch gebied.

Binnen een bestek van 556 bladzijden doet Ida Jager op een boeiende wijze verslag van het reilen en zeilen van de dienst der publieke werken. Zij heeft de data voor haar onderzoek